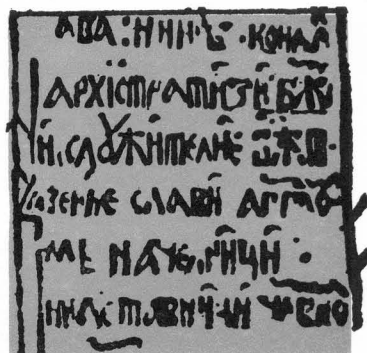

МССЈ

БЕОГРАД
ПАНЧЕВО
НОВИ САД
ТРШИЋ

11—16. 9. 1990.

НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ (Београд)

НЕШТО О СИНОНИМИЈИ У ТВОРБИ НЕКИХ ИМЕНИЦА

20 /2

НЕШТО О СИНОНИМИЈИ У ТВОРБИ НЕКИХ ИМЕНИЦА

1. Из укупне проблематике која се тиче префиксације именица у српскохрватском језику даћу један сажет преглед могућих творбених модела и основне типове њихових синонимних односа до којих се могло доћи синхроним анализом грађе. Посебну пажњу обратићу на значење префикса као творбеног елемента; он ће овде послужити и као основна јединица семантичке класификације.

2. Префиксално именичко слагање (по традиционалном граматичком схватању) или префиксално именичко извођење (по новим творбеним теоријама, пре свега већине представника чешке и руске лингвистике) подразумева, на структурном плану, два творбена начина: *префиксални* (тзв. чиста префиксација) и (*префиксално-суфиксални* начин творбе уз учешће два творбена форманта истовремено — префикса и суфикса.¹ Код првог начина — мотивациону основу чини цела именица као самостална лексичка јединица, а код другог — мотивациону основу чини лексичко језгро именичке речи.² Именице настале девербацијом према префиксалном глаголу, или ретке случајеве према придевској основи, нећемо узимати у обзир, изузимајући она образовања за која је карактеристична у синхроним аспекту тзв. нејединствена мотивација и полиструктурни однос (тип: *дезорганизација: организовати → организација → дезорганизаација* или: *организовати → дезорганизовати → дезорганизаација*.

¹ Неподударност теоријских разматрања о префиксацији огледа се у два става. Наша класична граматичка литература префиксалне именице третира као сложенице (сложенице с предлозима) а нове творбене теорије, посебно у другим словенским језицима, на префиксацију гледају као на посебну врсту творбе која је ближа извођењу него слагању.

² Термин „мотивациона основа” или „творбена основа” често се у литератури замењује и терминима „корен” или „база”. Термин „корен” је морфолошки или етимолошки појам а у творби се може једино односити на корен у творбеном гнезду па га стога треба избегавати у другим употребама. Термин „база” није проширен али је погодан јер обухвата све оно што чини у творби основинску морфему.

3. Тачан број префикса који суделују у именичкој творби још није до сада егзактно утврђен за наш језик, нити у грама-тикама нити у појединачним радовима.³ Практично, још нису установљена чврста мерила према којима би се префикс без теш-коћа разграничио, у једном броју случајева, од првог сложенич-ког дела познатог у теорији творбе под називом „префиксоид“.⁴ Обично се под префиксом подразумева творбени елемент (фор-мант) који долази на почетку речи и семантички модификује њено лексичко значење. Први сложенички део, у нашем слу-чају назван префиксоид, међутим, конкретизује значење другог сложеничког дела и указује само на врсту, вид, облик и сл. оно-га што тај део иначе значи (*велесајам* → „велики сајам“ а *надри-лекар* је „лажни, тобожњи лекар“ тј. није лекар).⁵ Према томе, проблем настаје у оним случајевима када је функција творбе-ног елемента на граници између модификатора и конкретизатора (нпр. *супер-, веле-*).⁶

4. Као критеријум за једну условну класификацију пре-фикса узећемо њихово грамаичко порекло.

1) У прву групу издавајмо префиксе настале од предлога: *без-, до-, међу-, на-, над-, по-, под-, при-, пред-, против-, раз-, са-, уз-*. Именице које настају уз њихово учешће у савременом језику довољно чврсто чувају семантичку везу са мотивационим осно-вама. У неким случајевима долази до лагане лексикализације њиховог творбеног значења а префикс губи генетску везу с пред-логом: *покожица, беспуће, приземље, сукрвица* и сл.

Обично се продуктивност неког творбеног средства оцењује фактичким бројем нових речи творених са њим као и проценом његове даље потенцијалне активности. Међутим, постоје и они модели на основу којих је настао невелик број речи (у конкрет-ном случају именица), али које су чврсто ушле у активни фонд језика. Нису сви творбени модели са наведеним префиксима појединачно продуктивни нити пак у савременом језику пока-зују активност творбе. Напротив, неки су чак сведени на огра-ничен број примера и значења (нпр. *до-, раз-, уз-*) али се сви они

³ Различит и по правилу непотпун инвентар префикса дају све гра-матике српскохрватског језика. Уз то, не запажа се нити нека тежња да се да потпун преглед префикса који суделују у именичкој творби.

⁴ Термин „префиксоид“ употребљава И. Клајн у раду: *О префик-соидима у српскохрватском језику*, Наш језик XXIII, св. 5, Београд, 1975, стр. 187—198. Он се делимично дотиче и проблема разграничавања између префикса, са својством структурног и префиксоида са својством лексичког значења.

⁵ В. о одређивању префикса и првог сложеничког дела у књизи Е. Барић: *Именичке сложенеце непrefиксалне и несufиксалне творбе*, Загреб, 1980, стр. 15—17.

⁶ В.: Е. Барић, *нав. дело*, стр. 20—21 и И. Клајн, *нав. дело*, стр. 188.

међусобно подржавају у систему и аналогијом, и указују на постојање ових образовања као једне целине.

Неки творбени типови са једним бројем поменутих префикса ушли су у наш језик као калк (*натчовек*, *предрадник* и др.).

5. Другу, хетерогенију групу чине сви остали префикси не-предлошког порекла: *раз-*, *про-*, *пра-*, *полу-*, *надри-*, *назови-*, *не-*, те префикси страног порекла који се слажу не само са основама страним него и домаћим. Префикси страног порекла су у данашње време у експанзији: *а-*, *анти*, *де(з)-*, *дис-*, *екстра-*, *квази-*, *ко-*, *контра-*, *нус-*, *псеудо-*, *ре-*, *суб-*, *супер-*, *ултра-*.⁷ Они најчешће у наш језик не улазе са пуним семантичким обимом, или се њихова семантика у неким случајевима делимично модификује, нарочито уз домаће основе. Стандардни српскохрватски језик, нарочито његови поједини стилови (нпр. новински) карактерише велики број нових речи са префиксима, рецимо, *анти-* (*антикомунизам*, *антидемократија*), *де(з)-* (*денационализација*, *дестабилизација*, *дезорганизација*, *дебољшевизација*), *ре-* (*реприватизација*, *реинтеграција*), *дис-* (*дисквалификација*, *дисконтинуитет*) а скоро неконтролисана употреба у новинском језику творбеног елемента *супер-* свакодневно даје најразличитије и, понекад, најнеобичније облике слагања: *суперкомпјутер*, *суперрепублика* (Косово), *супер-Моника* (Селеш), *суперсусрет* (Ц. Буша и Горбачова), *супержена* — а ове године читамо да је, по оцени једног америчког листа, председник једне арапске земље, која је извршила агресију на суседну земљу, назван — *суперхуља*. Дакле, префикс *супер-* има функцију да максимално интензификује особину појма која може бити или позитивна или негативна. Као последица недовољне адаптираности у језику таквих хибридних структурних типова јавља се правописна неуједначеност при њиховој употреби. У нашој штампи, али и у другој штампаној продукцији засад влада неуједначеност и при писању префиксалних именица. Префикси се јављају писани или (1) заједно са именицом с којом чине нову реч (*суперсила*), (2) са цртицом, као полусложеница (*супер-сила*), (3) самостално, као непроменљива реч придев) (*супер сила*) или (4) под знаком навода, као знак нетипичне употребе у датом случају („*супер*” *сила*). Данас се префикс *супер-* у новинском језику проширио на најразличитије основе и ту неприлагођеност и некритичку употребу довољно илуструје пример *супер-Моника*. („Борба”).

6. Пре него што покажемо какви међусобни односи постоје између појединих творбених модела, показаћемо коју семантику поједини префикси уносе у творбена значења нових речи:

⁷ О механизмима у творби речи за нове појмове које треба именовати исп. чланак И. Клајна *Поремећај плодности*, Вукова задужбина, год. III, бр. 11, стр. 11.

1) префикси са значењем прецизирања релација у простору и времену и са другим значењима насталим на основу тих релација: *до-*, *за-*, *међу-*, *над-*, *под-*, *при-*, *пред-*, *уз-* и *по-* (у неким значењима);

2) префикси негације: *без-*, *не-*, *а-*, *анти-*;

3) префикси за исказивање супротности, противстављања: *против-*, *контра-*;

4) префикси са значењем рашчлањивања, одвајања: *раз-*, *де(з)-*, *дис-*;

5) префикси за значењем увељичавања: *супер-*, *екстра-*, *ултра-*, *полу-*, *па-*;

6) префикси за исказивање неистинитости, лажности, тобожњости: *надри-*, *назови-*, *квази-*, *псеудо-*;

7) префикси за исказивање заједништва, социјативности, удружености: *са-/су-*, *ко-*;

8) префикси за исказивање поновности: *ре-*;

9) префикси за исказивање наклоњености, симпатије: *про-*;

10) префикси за исказивање порекла, сродности, старости: *пра-*, *по-* (у неким значењима);

11) префикси за исказивање споредности, алтернативности: *нус-*, *суб-*;

Разуме се, осим ових општих, постоје и друга специфичнија значења које већина од ових префикса развија у споју са различитим лексичким основама.

7. Творбени модел схватамо као јединствену структурну схему коју карактерише јединство лексичко-праматичких особина основе и творбеног форманта (нпр.: *под-* + *Им* или *под-* + *ИМО* + *суф.*).

Број творбених модела код творбе искључиво префиксацијом раван је броју различитих префикса који суделују у творби, а код префиксално-суфиксалног начина, где имамо префиксално слагање и различито морфолошко субфиксално уобличавање, тај број се још увећава за број различитих суфиксалних форманата који се комбинују са одређеним префиксом (нпр. префикс *над-* јавља се у позицијама са још 7 суфикса: *-ак*, *-љак*, *-(и)је*, *-ик*, *-ина*, *-ица*, *-ка* па ту можемо говорити о 7 творбених модела).

8. Као елементи творбе, префикси са својим семантичким и формалним својствима остварују различите творбене везе у систему језика. Једна од тих веза је и синонимија — кад творбене морфеме имају исто или блиско значење а различит звучовни састав.⁸ У утврђивању синонимних односа међу име-

⁸ Исп. Ю. Д. Апресян, *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва, 1974. L. Dezsö, *Синонимија у творби речи српскохрватског језика у 13—14. веку*, Научни сасстанак слависта у Вукове дане, бр. 12/1, Београд, 1983, стр. 5—13.

ничким образовањима префикси служе и као формални и као семантички показатељи. Истоветност или блискост значења јавља се обично у једном (што је чешће) или у неколико значења (што је ређе). Најчешћа је делимична (синонимичност — кад се одређено значење једног префикса поклапа са једним од значења другог префикса (*узбрдица* — *прибрдица*; *беџан* — *неџан*) где до синонимичности долази због исте самантичке позиције. Полисемантички префикси могу имати синонимичне односе са другим полисемантичким префиксима у два или више значења (*против-* и *контра-*, на пример).

9. Може се заправо говорити о семантичким везама и узајамним односима префикса представљених у споју с једном истом мотивационом основом. Те везе су или *парадигматске* (тј. везе у језичком систему међу творбеним јединицама, семантичке и формалне, какве су нпр. делимичне или потпуне синонимне везе), или — *синтагматске* (тј. везе творбених формата са мотивационом лексичком основом у новообразованој речи).⁹

10. Прегледом обимне грађе узете заједно са контекстом, издвојила сам следеће основне групе синонима:

1) синоними који имају уз исту лексичку основу различите префиксе:

узбрдица — *прибрдица*; *узбрежје* — *прибрежје*; *надбрежје* — *побрежје*; *противдејство* — *контрадејство*; *противположај* — *контраположај*; *надрилекар* — *назовилекар* — *квалелекар* — *псеудолелекар*; *наткултура* — *супкултура*; *подсистем* — *субсистем*; *коаутор* — *суаутор*; *супермода* — *екстремода*; *беспартијац* — *непартијац* и др.;

2) синоними (префиксално-суфиксалне творбе) који се међусобно разликују у суфиксалном елементу, код којих су префикс и лексичка основа исти:

Поцерје — *Поцерина*; *беспутица* — *беспуће*; *подбрадак* — *подбрадица*; *подбрадник* — *подбрадњак* — *подбрадњик* (покр., РМС); *подгрлац* — *подгрлица* — *подгрло* — *подгрље*; *надстрешница* — *надстрешак* — *надстрешњак* — *надстрешница* — *надстрешњица*.¹⁰

⁹ Подстицајна запажања о парадигматским и синтагматским везама у творбеној семантици даје И. С. Улуханов у књизи *Словообразовательная семантика в русском языке*, Москва, 1977, стр. 198—235.

¹⁰ У Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ на пример, именице *надстрешак*, *надстрешница*, *надстрешница*, *надстрешњак*, *надстрешњица* имају једно заједничко значење: „заклон у облику крова изнад врата или прозора”.

3) синоними који се разликују по начину творбе, тј. по одсуству односно присуству суфикса:

забрдо — забрће; потшака — потшачје; Загора — Загорје; безвласт — безвлашће; прибрег — прибрежје;

4) синоними који се разликују по лексичкој основи, тј. кад творбена реч има семантичку сличност са именицом или сложенициом другачије лексичке основе, а могу бити заступљена оба творбена начина:

бесмислица — безумље; неслобода — ропство; (саобраћајна) несрећа — удес; надоблачје — наднебесје; подушје — даћа; попрсје — груди; подгрљача — подјармица (покр.); надстрешница — наткровље и др.

За све наведене именице важи да, уколико су полисемантичне — синонимичност се јавља у појединим њиховим значењима.

11. У даљој анализи може се доћи још до неких запажања. Два префикса могу имати различите семантичке компоненте у споју с једном истом мотивационом основом: *приземље* ≠ *надземље*; *помајка* ≠ *немајка*; или пак исте: *противударац* — *контраударац*; *назовивласник* — *квазивласник*. Највећа семантичка подударност јавља се у оним творбеним моделима где је један префикс домаћег порекла, а други, њему еквивалентан префикс страног порекла. Међутим, и поред потпуне лексичке синонимичности, и код таквих префикса постоји врло често различита дистрибуција према основама.

12. Активност једне семантичке компоненте одређеног префикса у синонимном пару јавља се у условима недостатка те компоненте код другог префикса, тј. из потребе да се ефикасно попуни празнина у именовању. Међутим, може се десити да један префикс развије једну семантичку компоненту до те мере да потисне или заустави творбу са истом компонентом која већ постоји код другог префикса. Тако је, на пример, префикс *не-* развио данас нека творбена значења на рачун префикса *без-* (посебно у новинским и публицистичким текстовима) чија употреба уз неке основе данас постаје стилски обележена. Имамо примере да су два префикса блиског или истог основног значења, али се ретко комбинују с истим основама (*а-* и *анти-*), што значи да се ни у таквим случајевима не повећава синонимски фонд речи с истим основама.

У речима *антидемократа*, *антикомуниста*, на пример, с префиксом *анти-* изражава се појам боље и потпуније него што би комбинацијом истих тих основа са префиксима који иначе изражавају супротност: *против-* и *контра-*. У истој позицији префикс *не-* не даје потпуно исто значење. Човек који је *антиде-*

мократа или *антикомуниста* је у исто време и *недемократа*, *некомуниста*, али сваки *недемократа* или *некомуниста* није или бар не мора бити у исто време и *ангидемократа*, *антикомуниста*.

13. На основу анализе грађе може се још закључити да појединим стиловима језика одговарају творбе с одређеним префиксима. Тако поједини типови творбе постају карактеристични за одређени стил. То опет посебно важи за типове појединих префиксалних именица које припадају терминолошком слоју (бот. *наклен*, *пачемпрес*; *суражица*, *судренић*; анат.: *подребрица*, *натколеница*, *потколеница*, *подочњаци*; топ.: *забрђе*, *забрешје*, *узбрдица*, *Подгорица*, *Посавина*; вој.: *потпоручник*, *подофицир*, *потпуковник* итд.).

Ипак, код појединих језичких стилова, постоји тежња ка семантичком или бар стилистичком разграничењу могућих синонимних парова, тј. не долази до појаве синонимије онде где би се иначе очекивала с обзиром на блиске семантичке везе самих префикса (нпр. *а-*, *анти-*, *не-*). Ретка је потпуна истозначност управо и стога што сваки префикс као носилац творбеног значења модификује лексичко значење основе на специфичан начин, будући да је то његова суштина, коју он не може једноставно неутрализовати или предати другом префиксу у истој позицији.

14. Префиксална именичка образовања — осим оних који су на путу ка лексикализацији — јављају се најчешће из потребе коју намеће одређени контекст. По правилу, такве именице су условно стваране, контекстног су карактера, и не доспевају у активни фонд лексике па остају индивидуално секундарног значаја. И њихове међусобне синонимне везе су често тиме обележене.

Милица Радович-Тешич

**ПРЕФИКСАЦИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СЕРБОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКЕ
— СИНОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ СЛОВОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
МОДЕЛЕЙ**

— Р е з ю м е —

В работе представлен систематизированный обзор префиксальных словообразовательных моделей в сербохорватском языке. Применяя синхронный подход к материалу, автор определяет основные типы синонимических отношений в анализируемых моделях. Рядом примеров проиллюстрированы отдельные синонимические словообразовательные связи и определена степень синонимичности.